

haszonnal forgatható, mivel számos tárgykörben épít hidat a római jog és napjaink jogintézményei között.

A tankönyv – és egyben kézikönyv – szerzői nemcsak a római jog tudományos szintű feldolgozására és bemutatására vállalkoztak, de jelentős hangsúlyt fektettek arra is, hogy a mai is élő római jog és antik előzményei

közötti kapcsolatot számos jogintézményen és szabályon keresztül ismertessék az olvasóval. (Földi András – Hamza Gábor: *A római jog története és intéstitúciói*. Budapest: Nemzedékek Tudása Kiadó, 2014. 19. átdolgozott és bővített kiadás. XL, 720 p.)

Sándor István

egyetemi docens, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar

## *Munkaszolgálat és halálmenet*

1945-től kezdődően sorra láttak napvilágot idehaza a második világháborús munkaszolgálat történetének szubjektív forrásai, a memoárok. Tekintélyes, ha nem is végtelen a száma ezeknek az „élménybeszámolóknak”, kezdve a Zsadányi Oszkár, újságíró tollából megjelent *Mindenki szolgálja* című könyvvel, egészen a hatvan évvel későbbi visszaemlékezés kötetig, melyben bori munkaszolgálato-sok (szám szerint kilencen) vetették papírra emlékeiket (Szele Anna – Szele György szerk.: *Kényszermunka, erőltetett menet, tömeghalál. Túlélő bori munkaszolgálato-sok visszaemlékezései*, 1943–44.). A történeti irodalomból ki-emelendő Karsai Elek forrás publikációja („Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön...” *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*), és Szita Szabolcs feldolgozása (*Halálérőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez, 1944–1945*), hogy megemlítsék legalább néhány számottevő történeti munkát. A bori történettel pedig Csapody Tamás foglalkozott eddig beható módon: e munkáját megelőzően, 2011-ben már szentelt egy könyvet a kérdésnek: *Bori munkaszolgálato-sok. Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből*. Mostani könyvét olyan feldolgozásnak szánta Csapody, amely a teljesség igényével szól Borról, a munkaszolgálat e névvel fémjelzett történetéről.

A hat főfejezetbe tagolt mű első szerkezeti egységébe zsúfolta bele Csapody a munkaszolgálat és a bori bánya ezzel összefüggő történetét. Ebből kiderül: a bori rézbánya mint háborús hadiüzem minél teljesebb és gyorsabb kiaknázása végett német részről igényelt tízezer kényszermunkás helyett háromezret küldött végül a magyar kormány a Délvidékre. (A bori bányában több tízezer kényszermunkást foglalkoztattak egyébként ez időben). A Magyarországról oda irányított munkaszolgálato-sok 94 százalékban zsidónak minősülő magyar állampolgárokból, további hat százaléka a kisegyházakhoz tartozókból, a Jehova Tanúi, a reformadventista és a nazarénus szekta tagjaiból állt. A szerző röviden taglalja kiszállításuk módját, a táboréletet és a táborlakók néhány fő társadalmi jellemzőjét, név szerint is felsorolva a tábor legismertebb lakóit, akik között – Radnóti Miklós mellett – a magyar szellemi élet számos további jeles képviselőjét is megtaláljuk. A hangsúly már ebben a fejezetben is lassanként átkerül a bori tábor felszámolása utáni sorsdöntő történések részletes bemutatására, a tábor kiürítésének és a táborlakók visszavonultatásának tragédiával teli fordulatos történetére. Ez utóbbiba beleértendő a bori munkaszolgálato-sok, már persze akik túléltek közülük a megpróbáltatásokat, háború utáni életének alakulása, valamint a bori kerettagok megbüntetése és a munkaszolgálat emlékezete is.

Csapody a bori munkaszolgálat történetét elbeszélve a visszavonultatásra, vagyis arra koncentrálnak tehát, amikor a boriak két külön csoportba osztott kontingensei elindultak hazra Magyarországra. 3400 fővel 1944. szeptember 17-én indították el hosszú útjára az első csoportot; kálváriájuk kiérdemli a *halálmenet* jelzőt. A második, mintegy 2440 főt magába foglaló csoport a menetelés második napján már felszabadult, amikor beleütközött Tito partizánjaiba. A munkaszolgálatosok első csoportjának irtóztos szenvedésekkel, megannyi tömeggyilkossággal tarkított történetéről szól Csapody könyve.

Az időnként vérengzésekbe torkolló halálmenet kirívó eseményei sorából önálló fejezetet kap a könyvben a jabukai tömeggyilkosság rekonstruálása. Legkevesebb 133, legfeljebb 146 munkaszolgálatost gyilkoltak meg ez alkalommal Pancsova környékén; olyanok estek a vérengzés áldozatául, akik vagy lemaradtak a menettől, vagy szökni próbáltak, és akiket a németek elfogtak, majd összegyűjtöttek. A gyilkosságokat is ők követték el.

A jabukai tömeggyilkosságnak szentelt fejezet külön érdekessége a történelmi rekonstrukció módja. Szinte minden ehhez hasonló genocídium áthidalhatatlannak tetsző akadályokat gördít a történelmi megismerés útjába, hiszen írott források – természetesen – nem állnak az eseményről a historikus rendelkezésére, s így marad a kis számú visszaemlékező tanúságtétele, továbbá a cselekményt időben nem sokkal követő feltárás dokumentációja, és persze a rájuk épülő történelmi rekonstrukciók egymást követő sora. Utolsóként a kutatás jelen idejében megejtett terepbejárás eredménye is hozzájárulhat valamiképpen a dolgok tisztázásához. Tudomásom szerint Csapodynak a jabukai tömeggyilkosságról szóló, a könyvben olvasható mesteri beszámolója az egyetlen ilyesfajta történelmi rekonstrukció magyar történész tollából. A második világháborús tömeggyilkosságok kapcsán más esetekről, mindenekelőtt a katyni erdőben megtörténtről tengernyi történelmi munka született az idők során, melyek szerzői hasonló vizsgálati módszerekhez voltak kénytelenek fordulni, mint Csapody. Ezt szem előtt tartva a jabukai tömeggyilkosságról szóló fejezet tekinthető a könyv csúcspontjának, a történelmi elbeszélés legemlékezetesebb részének. A szinte minden, legalábbis minden megbízható nyom (történelmi forrás) nélküli valamikori atrocitás feltárása a régészekéhez fogható megismerési feladat teljesítését követeli a historikustól. Ez okból nem is igen kínálkozik itt valamely jól elbeszélhető történet, hiszen csak a tettek fizikai nyomai lelhetők fel már utólag. Ebből fakad az a narratív megoldás, hogy a könyvben egy az egyben közzéteszi a szerző (függelék gyanánt) a kivégzések helyszínére 1945 januárjában kiszállt vizsgáló (az ún. Ankét) Bizottság részletes jelentését a tömegsírok feltárási munkálatairól. Ennek a kvázi régészeti kutatómunkának a megállapításait azzal együtt hozza tudomásunkra Csapody, hogy helyenként kiegészíti néhány túlélő tanúságtételével. Így tűzheti célul maga elé a közvetlenül dokumentálatlan tömeggyilkosság mint esemény elbeszélését.

A halálmenet persze ezután is folytatta tovább az útját Magyarországra és Magyarországon, dél felől haladva végig fel a Dunántúlon, hogy a bori munkaszolgálatosok egy része 1944 végére Sopronig jusson, más részük pedig Szombathelyen kössön ki végül. Egyik csoportjuk, a kiségyházakat képviselő útja – Zombor után – egyenesen északi irányba, Székesfehérvárnak, majd Veszprémnek tartott. A Veszprém város közelében fekvő Szentkirályszabadja repterén létesített átmeneti

A halálmenet persze ezután is folytatta tovább az útját Magyarországra és Magyarországon, dél felől haladva végig fel a Dunántúlon, hogy a bori munkaszolgálatosok egy része 1944 végére Sopronig jusson, más részük pedig Szombathelyen kössön ki végül. Egyik csoportjuk, a kiségyházakat képviselő útja – Zombor után – egyenesen északi irányba, Székesfehérvárnak, majd Veszprémnek tartott. A Veszprém város közelében fekvő Szentkirályszabadja repterén létesített átmeneti

munkaszolgálatos tábor is fontos szerepet játszott az ide érkező boriak életében. Nemcsak azért, mert közvetlenül innen vitt tovább az útjuk a németországi koncentrációs táborokba, hanem azért is, mert az itt meghozott egyéni döntés, hogy az illető maradjon vagy továbbinduljon, később döntő módon megszabta az illető további sorsát.

Az erőltetett gyalogmenetben idáig eljutó bori munkaszolgálatosok nagyon legyengült fizikai (és lelki) állapotban voltak már ekkor, ehhez képest kevesen maradtak vissza a táborban (és jutottak hozzá később ennek eredményeként a kórházi ellátáshoz). A többség úgy határozott, hogy folytatja a menetet Abda, Hegyeshalom és Zurndorf irányába (és ezért nem is jelentkezett gyengélkedőre). A szerző ezt azzal magyarázza, hogy egyrészt sokan meghalhattak a reptéri táborban, de mivel már nem anyakönyvezték az eseményt, nincs írásos nyoma a haláluknak. Másrészt, és ez a döntő momentum, a „bori maradék betegek” közül sokan úgy gondolták, a továbbhaladás az életet, az ottmaradás viszont a biztos halált jelenti számukra. Ezért döntöttek az előbbi opció mellett, mint tette Radnóti Miklós is, akiről úgy tartják, hogy Abda környékén halt meg végül. Rosszul számoltak azonban, mert míg a halálmenet sorra szedte áldozatait, addig azok, akik a reptéri táborban maradtak, utóbb Szombathelyre, Sopronba vagy máshová kerültek, és nyomban kórházi ápolásban részesültek. Így jártak egyebek közt a kisegyházakhoz tartozó bori munkaszolgálatosok is, akik viszonylag nagy számban éltek túl ily módon a borzalmakat. Többünkkel interjút is készített a szerző, melyek anyaga becses adatokkal járult hozzá a történet cselekményes formában való elbeszélhetőségéhez.

Mindent összevetve, a szentkirályszabadjai reptéri tábor lakóinak esete fényesen

mutatja, hogy akár még a legnyomorúságosabb körülmények között, egy *limit event* jellegű helyzetben is, amilyen a halálmenet, a történelmet elszenvedők számára is adott némiképpen a későbbi személyes sorsukat befolyásoló döntés lehetősége. Szerencsés esetben ez, kizárólag persze a véletlenek hatására, akár kedvező végkifejlettel is járhat, mint történt a gyengélkedők esetében, akik a reptéri táborban maradtak. Ugyanakkor szerencsétlenséget is hozhat a történelmi aktorok fejére az utólag helytelennek bizonyult döntésük, mint történt a halálmenet folytatását vállalók esetében. S éppen ez volt, ami megpecsételte Radnóti Miklós és megannyi társa sorsát is.

A bori „maradék” szerencsésen átvészelte a háború végét, amikor végül bekerültek a szombathelyi kórházba. Itteni életük, a felszabadulásuk és sírjaiknak a helyi temetőkből való felkutatása képezi a könyv egy további teljes fejezetének a témáját. A Jehova Tanúi bori munkaszolgálatosai a Felvidékről származtak. Az ő hazatérésük korántsem szűkődött a kalandokban. Ez a történet annak is jó iskolapéldája, hogy a náci és magyar szövetségeseik által üldözötték élete azt követően sem vált teljesen biztonságossá, hogy kiszabadultak végre fogva tartóik markából.

A könyv utolsó fejezetét „a bori zsebkő” történetének szenteli a szerző. A bori rézbányából származó kövecske afféle emlék volt, amely zsebben hordva végül átvészelte az egyik nazarénus bori munkaszolgálatos hazavezető útját, így az illetőt haláláig emlékeztette a relikvia azokra a történelmi eseményekre. Ez a történet a traumatikus múlt személyes emlékezetben tartásának egyik lehetséges módját világítja meg példaszerű módon.

Csapody könyve telis-tele van a helyszínekről és a történet szereplőiről (de kizárólag

csak a munkaszolgálatosokról) a korban és a szerző által utólag készített jó minőségű színes fényképekkel és térképekkel. Csapody dokumentátorként is komoly ambíciókat táplál magában: a könyvéhez tartozó CD-melléklet több mint háromezer bori munkaszolgálatos adatait tartalmazza. A szerző a teljes szóba jövő levéltári forrásanyagot megmozgatja, és az írott források elérhető korpuszait is hasznosítja, és emellett számos *oral history* interjú anyagával is kiegészíti történeti beszámolóját, amely igazán sokkoló hatást kelt az olvasóban. Noha a történeti elbeszélés kifogástalanul tárgyyszerűen, sőt olykor a természettudomá-

nyi leírás módjára előadott szenvtelenséggel adja elő a tragikus múltat; mégis élővé tudja varázsolni az 1944. év végi „mozgó vesztőhely” (lásd Sallai Elemér hasonló című visszaemlékezését) világát. Ez azt bizonyítja, hogy a megrendítő történelmi múlt történetírói megjelenítése nem feltétlenül követeli meg a pátosszal teli és moralizáló elbeszélői modor alkalmazását. (Csapody Tamás: *Bortól Szombat-helyig. Tanulmányok a bori munkaszolgálatról és a bori munkaszolgálatosok részleges névlistája*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2014, 253 p.)

Gyáni Gábor

az MTA levelező tagja, történész

## *Ember – méltóság – filozófia*

Ma az emberi méltóság fogalmának sokféle megjelenési formájával találkozhatunk. Számos, tartósan a figyelem középpontjában helyet foglaló, parázs vitát kiváltó témával, például az eutanáziával, a halálbüntetéssel, génszűréssel kapcsolatos állásfoglalásunk kialakítása során döntő szerephez juthat. Barcsi Tamás e terminus széles spektrumú, filozófiai, etikai, jogi, vallás- és tudománytörténeti vizsgálatára vállalkozott. A modern filozófiai munkák népszerű trendjéhez igazodva az eszmetörténeti nézőpont és tárgyalásmód dominál. A szerző úgy teremtet kapcsolatot a különféle tudományterületek eredményei között, hogy fő célja a középpontba helyezett fogalom, az emberi méltóság gondolati ívek mentén történő kibontása volt. A jog- és orvostudomány, a keresztény vallás, a politikafilozófia, az etológia és antropológia problémafelvetéseinek etikai vonatkozásai végig háttérként szolgálnak, ezeket élményszerűen sikerült integrálnia a könyv célrendszerébe.

A mű egyik erőssége, hogy filozófiatörténeti perspektívában mutatja be a vizsgált kér-

déseket, fogalmakat. Alig találunk elemzést, amely öncélúnak, érdekes adaléknak tűnhet a gondolatmenet egésze szempontjából. Elegánsan kerülte el Barcsai azt a veszélyt is, ami gyakori jellemzője a hasonlóan széles perspektívával dolgozó, eszmetörténeti módszereket felvonultató munkáknak: tartózkodott az általánosítások, trivilitások megfogalmazásától. Ez az alaposág viszont többször megbosszulta magát: a hatalmas elméleti anyag helyenként „agyonnyomja”, lomhává teszi az egyébként világosan, elegánsan haladó gondolatmenetet.

A szerző jól láthatóan nem törekedett arra, hogy egységes mércét alkalmazzon a vizsgált gondolkodók esetében, ami értelmetlen is lett volna, tekintetbe véve a felhasznált művek tág körét. Ezzel függ össze, hogy az egyes alkotók jelentősége és a nekik szentelt rész terjedelme nincs mindig arányban, jól meghatározható viszont azoknak a gondolkodóknak a köre, akikre Barcsi elsősorban támaszkodott: Immanuel Kant, Jürgen Habermas, John Rawls, hogy csak a legfontosabbakat említsük.

Vállalt feladatát így foglalta össze a szerző: „Írásomban az emberi méltóság fogalmának